TURONDA JADIDCHILIK HARAKATI

Behbudova Dilobar Abdullayevna
Romitan tuman 1-son politexnikumining
Tarix fani oqituvchisi
https://doi.org/10.5281/zenodo.22723346

Annotatsiya

Mazkur maqolada XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turon, xususan Turkiston hududida shakllangan jadidchilik harakatining vujudga kelish omillari, g‘oyaviy asoslari, asosiy namoyandalari va ijtimoiy-madaniy taraqqiyotdagi o‘rni tahlil etiladi. Jadidchilik harakati o‘z davrida xalqni jaholat va qoloqlikdan chiqarish, zamonaviy bilimlarni egallash, milliy ongni yuksaltirish, ta’lim tizimini isloh qilish hamda jamiyatni yangilash g‘oyalarini ilgari surgan ma’rifatparvarlik harakati sifatida namoyon bo‘ldi. Maqolada Mahmudxo‘ja Behbudiy, Munavvarqori Abdurashidxonov, Abdurauf Fitrat, Abdulla Avloniy kabi jadid namoyandalarining faoliyati, yangi usul maktablarining tashkil etilishi, milliy matbuot va teatrning rivojlanishi, darsliklar yaratilishi hamda jadidlarning milliy davlatchilik haqidagi qarashlari yoritiladi. Shuningdek, jadidchilikning Rossiya imperiyasi mustamlakachilik siyosati sharoitidagi faoliyati, 1917-yil voqealaridan keyingi siyosiy jarayonlarda ishtiroki va sovet hokimiyati davrida harakat vakillarining ta’qib qilinishi masalalariga e’tibor qaratiladi. Tadqiqot natijasida jadidchilik harakati Turon xalqlarining zamonaviy milliy tafakkuri, ma’rifatparvarlik dunyoqarashi va madaniy taraqqiyotining shakllanishida muhim tarixiy hodisa bo‘lganligi asoslanadi.

Kalit so‘zlar: Turon, Turkiston, jadidchilik, jadidlar, ma’rifatparvarlik, milliy uyg‘onish, yangi usul maktablari, Mahmudxo‘ja Behbudiy, Munavvarqori Abdurashidxonov, Abdurauf Fitrat, Abdulla Avloniy, milliy matbuot, milliy teatr, ta’lim islohoti, milliy davlatchilik.

Abstract

This article examines the emergence, ideological foundations and socio-cultural significance of the Jadid movement in Turan, particularly in Turkestan, at the end of the nineteenth and beginning of the twentieth centuries. The Jadid movement advocated modernization of education, dissemination of scientific knowledge, national awakening, cultural development and social reform. The article analyzes the activities of prominent Jadids such as Mahmudhoja Behbudi, Munavvarqori Abdurashidkhanov, Abdurauf Fitrat and Abdulla Avloni, as well as the development of new-method schools, national press, literature and theatre. Special attention is paid to the Jadids’ views on national statehood and their activities under Russian colonial rule and during the political transformations after 1917.

Keywords: Turan, Turkestan, Jadidism, Jadids, enlightenment, national awakening, new-method schools, education reform, national press, national theatre, national statehood.

KIRISH

XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Markaziy Osiyo, xususan Turon va Turkiston hududida yuz bergan ijtimoiy-siyosiy hamda madaniy jarayonlar mintaqa xalqlari tarixida tub burilish davrini tashkil etadi. Rossiya imperiyasining mustamlakachilik siyosati, iqtisodiy va ijtimoiy munosabatlarning o‘zgarishi, an’anaviy ta’lim tizimining zamon talablariga javob bera olmay qolishi hamda dunyoning boshqa hududlarida yuz berayotgan modernizatsiya jarayonlari mahalliy ziyolilarni jamiyat taraqqiyoti haqida yangicha fikrlashga undadi.

Ana shunday tarixiy sharoitda jadidchilik harakati shakllandi. “Jadid” atamasi arabcha “usul-i jadid” — “yangi usul” tushunchasi bilan bog‘liq bo‘lib, dastlab ta’lim berishning yangi metodlarini anglatgan. Keyinchalik bu tushuncha kengayib, jamiyatni ma’rifiy, madaniy, ijtimoiy va siyosiy jihatdan yangilash tarafdori bo‘lgan ziyolilar harakatini ifodalovchi tarixiy atamaga aylandi.

Ilmiy adabiyotlarda Markaziy Osiyo jadidchiligi XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Rossiya imperiyasi musulmonlari orasida shakllangan islohotchilik va islomiy modernizm jarayonlarining o‘ziga xos ko‘rinishi sifatida baholanadi. Shu bilan birga, Turkiston jadidchiligi boshqa hududlardagi jadidchilikdan o‘zining mahalliy tarixiy, ijtimoiy va madaniy sharoitlari bilan farq qilgan. Jadidlarning asosiy maqsadi xalqning ilmiy va ma’rifiy saviyasini oshirish, zamonaviy fanlarni o‘qitish, milliy o‘zlikni anglashni kuchaytirish, matbuot va adabiyotni rivojlantirish hamda jamiyatni taraqqiyot yo‘liga olib chiqishdan iborat edi.

ASOSIY QISM

Jadidchilik harakatining shakllanish omillari

Turonda jadidchilikning vujudga kelishini bir qator tarixiy omillar bilan bog‘lash mumkin. Avvalo, XIX asrning ikkinchi yarmida Rossiya imperiyasining Turkiston hududini bosib olishi mintaqaning siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy hayotiga katta ta’sir ko‘rsatdi. Mustamlakachilik sharoitida mahalliy jamiyatning taraqqiyot darajasi bilan Rossiya va Yevropadagi ilmiy-texnik rivojlanish o‘rtasidagi tafovut tobora sezilarli bo‘lib bordi.

Ikkinchi muhim omil — an’anaviy ta’lim tizimining imkoniyatlari cheklanganligi edi. Eski maktab va madrasalarda diniy bilimlar asosiy o‘rin egallagan bo‘lsa-da, matematika, geografiya, tabiiy fanlar, tarix va boshqa zamonaviy fanlarni o‘qitishga yetarlicha e’tibor berilmagan. Natijada yangi davr talablariga javob beradigan mutaxassislarni tayyorlash muammosi yuzaga keldi.

Uchinchi omil — musulmon dunyosidagi islohotchilik g‘oyalarining Turkistonga kirib kelishi bo‘ldi. Ayniqsa, Qrim-tatar ma’rifatparvari Ismoil G‘aspirali tomonidan ilgari surilgan yangi usul maktablari va ta’limni isloh qilish g‘oyalari Turkiston ziyolilariga katta ta’sir ko‘rsatdi. Jadidchilik g‘oyalari mintaqaga kitoblar, gazeta va jurnallar, savdogarlar, sayohatchilar hamda ziyolilar orqali tarqaldi.

Shu tariqa ta’lim islohoti dastlab jadidchilikning asosiy yo‘nalishi bo‘lgan bo‘lsa, keyinchalik uning mazmuni jamiyatning boshqa sohalarini ham qamrab oldi. Zamonaviy tadqiqotlarda ham Markaziy Osiyo jadidlarining dastlabki faoliyati, avvalo, madaniy-ma’rifiy islohotlar bilan bog‘liq bo‘lganligi qayd etiladi.

Yangi usul maktablari va ma’rifatparvarlik

Jadidlarning eng muhim tarixiy xizmatlaridan biri yangi usul maktablarini tashkil etish va ta’lim metodikasini yangilash bo‘ldi. An’anaviy yodlash usulidan farqli ravishda yangi usul maktablarida o‘quvchilarga tovush asosida savod chiqarish, darsliklardan foydalanish, geografiya, tarix, hisob, tabiiyot kabi fanlarni o‘rgatishga e’tibor berildi.

Jadidlar maktabni jamiyat taraqqiyotining asosiy vositalaridan biri sifatida ko‘rdilar. Ularning fikricha, xalqning siyosiy va ijtimoiy hayotda faol ishtirok etishi uchun, avvalo, savodxonlik va zamonaviy bilim zarur edi.

Mahmudxo‘ja Behbudiy Samarqanddagi jadidchilik harakatining eng yirik namoyandalaridan biri bo‘lib, maktab, matbuot, teatr va adabiyot sohalarida katta faoliyat olib bordi. Munavvarqori Abdurashidxonov esa Toshkentdagi yangi usul maktablari rivojiga katta hissa qo‘shdi.

Abdulla Avloniy o‘zining pedagogik faoliyati va darsliklari orqali yosh avlod tarbiyasiga alohida e’tibor qaratdi. Uning “Turkiy guliston yoxud axloq” asari o‘zbek pedagogik tafakkuri tarixida muhim manbalardan biri hisoblanadi.

Jadidlarning ta’lim haqidagi qarashlari faqat savod chiqarish bilan cheklanmagan. Ular yoshlarni zamonaviy kasblarga, chet tillarini o‘rganishga, tabiiy va aniq fanlarni egallashga chaqirdilar. Shu ma’noda jadidchilik harakati jamiyatni modernizatsiya qilishning ma’rifiy poydevorini yaratishga intildi.

Jadidlar va milliy matbuot

Jadidchilikning rivojlanishida matbuot alohida ahamiyatga ega bo‘ldi. Jadid ziyolilari xalqning ijtimoiy-siyosiy ongini shakllantirish, jamiyatdagi muammolarni muhokama qilish va ma’rifat g‘oyalarini keng targ‘ib etish uchun gazeta va jurnallardan foydalandilar.

Mahmudxo‘ja Behbudiy tomonidan tashkil etilgan “Samarqand” gazetasi va “Oyina” jurnali Turkiston ijtimoiy-madaniy hayotida katta ahamiyat kasb etdi. Ushbu nashrlarda ta’lim, til, tarix, madaniyat, milliy o‘zlik, iqtisodiyot va jamiyat taraqqiyoti bilan bog‘liq masalalar yoritildi.

Matbuot jadidlar uchun nafaqat axborot vositasi, balki jamoatchilik fikrini shakllantirish va milliy ongni uyg‘otish maydoniga aylandi. Ular xalqni dunyoda yuz berayotgan siyosiy va ilmiy yangiliklardan xabardor qilishga intildilar.

Jadidlar milliy matbuotni rivojlantirish orqali jamiyatdagi muammolarni ochiq muhokama qilish madaniyatini shakllantirishga ham xizmat qildilar.

Jadidchilik va milliy teatr

Jadidlarning ma’rifatparvarlik faoliyatida teatr ham muhim o‘rin tutdi. Ular teatrni xalqni tarbiyalash va ijtimoiy muammolarni ko‘rsatishning samarali vositasi deb hisobladilar.

Mahmudxo‘ja Behbudiyning “Padarkush” dramasi jadid teatrining eng mashhur namunalaridan biridir. Asarda jaholat, tarbiyasizlik, ilm va ma’rifatning yetishmasligi kabi muammolar ko‘tarilgan.

Teatr orqali jadidlar oila tarbiyasi, ayollarning jamiyatdagi o‘rni, ta’lim, jaholat va ijtimoiy mas’uliyat kabi masalalarni keng jamoatchilikka yetkazdilar.

Bu jarayon jadidchilikning faqat maktab va matbuot doirasidagi harakat emasligini ko‘rsatadi. U adabiyot, teatr, san’at va madaniyatning boshqa yo‘nalishlarini ham qamrab olgan keng ijtimoiy-ma’rifiy harakatga aylandi. Jadidlar tomonidan yaratilgan adabiy va publitsistik merosning ko‘lami ham aynan shu keng faoliyatni ko‘rsatadi.

Jadidlarning milliy ong va davlatchilik haqidagi qarashlari

XX asr boshlariga kelib jadidchilik harakatining mazmuni yanada kengaydi. Jadidlar jamiyatni faqat maktab orqali o‘zgartirish yetarli emasligini anglab, siyosiy va ijtimoiy masalalarga ham e’tibor qaratdilar.

Ular milliy o‘zlikni anglash, xalqning siyosiy huquqlarini kengaytirish, mahalliy boshqaruvni takomillashtirish va zamonaviy davlat institutlarini shakllantirish masalalarini muhokama qila boshladilar.

Jadidlarning milliy ong haqidagi qarashlari tarixiy xotira bilan ham chambarchas bog‘liq edi. Ular Amir Temur, Alisher Navoiy, Mirzo Ulug‘bek, Zahiriddin Muhammad Bobur kabi tarixiy shaxslar merosiga murojaat qilib, xalqning tarixiy ildizlari va madaniy salohiyatini namoyish etishga intildilar. Tadqiqotlarda Markaziy Osiyo jadidlari tarixiy shaxslar va madaniy merosni zamonaviy milliy tasavvurlarni shakllantirish vositasi sifatida faol qo‘llaganlari ko‘rsatiladi.

Abdurauf Fitratning faoliyati bu jihatdan ayniqsa e’tiborlidir. U adabiyot, til, tarix, falsafa va siyosiy tafakkur sohalarida katta meros qoldirdi. Fitrat boshchiligidagi “Chig‘atoy gurungi” ham Turkistonning turkiy madaniy merosini o‘rganish va milliy adabiy tafakkurni rivojlantirishga xizmat qilgan.

1917-yildan keyingi jarayonlar

1917-yilda Rossiyada yuz bergan siyosiy o‘zgarishlar Turkiston jadidlarining faoliyatida yangi bosqichni yuzaga keltirdi. Siyosiy erkinliklar kengayishi bilan jadidlar

davlat boshqaruvi, muxtoriyat, milliy vakillik va jamiyatni siyosiy isloh qilish masalalarida faolroq ishtirok eta boshladilar.

Bu davrda Turkiston Muxtoriyati g‘oyasi shakllandi. Jadidlar va boshqa mahalliy siyosiy kuchlar Turkiston xalqlarining manfaatlarini hisobga oladigan demokratik boshqaruv tizimini yaratishga intildilar.

Biroq siyosiy jarayonlar murakkab kechdi. Bolsheviklar hokimiyatining Turkistonda mustahkamlanishi mahalliy siyosiy kuchlarning imkoniyatlarini keskin chekladi.

Jadidlarning bir qismi dastlab yangi sovet tuzumining milliy ozodlik va modernizatsiya haqidagi va’dalariga umid bilan qaradi. 1920-yillarning boshlarida ayrim jadid ziyolilari sovet davlat qurilishi jarayonlarida ham ishtirok etdilar. Tadqiqotlarda bu holat jadidlarning modernizatsiya va milliy taraqqiyot maqsadlari bilan yangi siyosiy sharoit o‘rtasidagi murakkab munosabat sifatida izohlanadi. Ammo keyinchalik sovet siyosatining markazlashuvi va totalitar tus olishi natijasida jadidlarning mustaqil fikri, milliy davlatchilik va madaniy taraqqiyot haqidagi qarashlari hukmron mafkura bilan ziddiyatga keldi.

Jadidlar merosi va tarixiy ahamiyati

1920-yillarning oxiri va 1930-yillarda jadid ziyolilarining katta qismi siyosiy ta’qibga uchradi. Fitrat, Cho‘lpon, Abdulla Qodiriy va boshqa ko‘plab milliy ziyolilar qatag‘on qilindi.

Sovet davrida jadidchilik harakatiga ko‘pincha biryoqlama va salbiy baho berildi. Mustaqillikdan keyin esa jadidlar merosini xolis ilmiy asosda qayta o‘rganish imkoniyati paydo bo‘ldi.

Bugungi kunda jadidchilik tarixini o‘rganish faqat o‘tmishni tiklash emas, balki zamonaviy ta’lim, ilm-fan, milliy o‘zlik va ma’naviy taraqqiyot masalalarini anglash uchun ham muhimdir.

Jadidlarning “millat taraqqiyoti ilm va ma’rifat orqali amalga oshadi” degan qarashi hozirgi davr uchun ham dolzarb ahamiyatga ega. Ularning ta’limga, kitobxonlikka, yoshlar tarbiyasiga, ilm-fanga, chet tillarini o‘rganishga va zamonaviy kasblarni egallashga bergan e’tibori bugungi ta’lim siyosati bilan hamohang jihatlarga ega.

XULOSA

Turonda jadidchilik harakati XIX asr oxiri – XX asr boshlarida yuzaga kelgan murakkab tarixiy sharoitning mahsuli bo‘lib, u jamiyatni yangilash, xalqni ma’rifatli qilish va milliy taraqqiyotga erishish g‘oyalarini o‘zida mujassamlashtirdi.

Jadidchilik dastlab ta’limni isloh qilish va yangi usul maktablarini tashkil etishdan boshlangan bo‘lsa-da, keyinchalik milliy matbuot, adabiyot, teatr, ijtimoiy fikr va siyosiy faoliyatni qamrab olgan keng harakatga aylandi.

Mahmudxo‘ja Behbudiy, Munavvarqori Abdurashidxonov, Abdurauf Fitrat, Abdulla Avloniy, Cho‘lpon, Abdulla Qodiriy kabi ma’rifatparvarlar xalqning ma’naviy va intellektual taraqqiyotiga katta hissa qo‘shdilar. Ularning faoliyati natijasida yangi maktablar, darsliklar, gazeta-jurnallar, teatr asarlari va ilmiy-adabiy asarlar vujudga keldi.

Jadidlar tarixiy merosga murojaat qilish orqali milliy o‘zlikni mustahkamlashga, zamonaviy bilimlarni o‘zlashtirish orqali esa jamiyatni rivojlantirishga intildilar. Shu sababli jadidchilikni faqat ma’rifatparvarlik yoki siyosiy harakat sifatida emas, balki **Turon xalqlarining modernizatsiyasi va milliy uyg‘onishining muhim tarixiy bosqichi** sifatida baholash maqsadga muvofiq.

Jadidlar merosi bugungi kunda ta’lim sifatini oshirish, ilm-fan va innovatsiyalarni rivojlantirish, yoshlarning intellektual salohiyatini yuksaltirish hamda milliy tarix va madaniyatga hurmat ruhini shakllantirishda muhim ma’naviy manba bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Khalid A. The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia. — Berkeley: University of California Press, 1998.
2. Khalid A. The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia. — Berkeley, Los Angeles and London: University of California Press, 1998.
3. Behbudiy M. Tanlangan asarlar. — Toshkent: Ma’naviyat, 1997.
4. Avloniy A. Turkiy guliston yoxud axloq. — Toshkent: O‘qituvchi, 1992.
5. Fitrat A. Tanlangan asarlar. — Toshkent: Ma’naviyat, 2000.
6. Qosimov B. Milliy uyg‘onish: jasorat, ma’rifat, fidoyilik. — Toshkent: Ma’naviyat, 2002.
7. Qosimov B. Jadidchilik. — Toshkent: Milliy ensiklopediya.
8. Rajabov Q. Turkiston Muxtoriyati. — Toshkent: Fan, 1993.
9. Sultonov I. Jadidchilik istiqlol ko‘zgusida. — Toshkent, 1999.
10. DeWeese D. *It Was a Dark and Stagnant Night (‘til the Jadids Brought the Light): Cliches, Biases, and False Dichotomies in the Intellectual History of Central Asia*. — Journal of Economic and Social History of the Orient, 2016.
11. Jadidchilik – yangicha harakat. — Jadidchilik harakati, uning ma’rifiy va ijtimoiy-siyosiy maqsadlari haqida material.
12. Nationalizing the Revolution in Central Asia: The Transformation of Jadidism, 1917–1920. — Central Asian Jadidism and political transformation studies.